

Petánovics Katalin
 Berki pásztorok

A Balaton szláv szó, és mocsár, mocsaras terület a jelentése. Méltatlannak, sőt bántónak érezzük ezt a nevet, ha a magyar tenger hatalmas, gyönyörű víztükrére pillantunk.

Az elnevezés mégsem igazságtalan. Ha a 2-300 évvel korábbi térképeket lapozzuk, rögtön feltűnik, hogy a nyílt víz partján nagy, feneketlen mocsár terült el a benne tanyázó élővilág, és a *lápi emberek* – a *pákászok* – öröme, de annál több ember bosszúságára, akik ezen a tarthatatlan állapotban változtatni akartak. Az alkalmas idő a déli vasútvonal megépítése után jött el. A vasút biztonsága miatt, 1863-ban elkészítették a Sió-zsilipet, ezáltal a Balaton vízszintje állandósult, de két öblözetének – a somogyi Nagybereknek és a Kis-Balatonnak – a sorsa megpecsétlődött. Előbbinek 1867-ben, az utóbbinak 1921-ben megkezdődött a lecsapolása.

A ma 25–30 km² nagyságú Kis-Balaton valaha összefüggött a Balatonnal, de a 18. századtól kezdve rohamosan összeszűkülött, s a hajdan jelentős tóból alig maradt szabad vízterület. Feltöltődését elősegítette, hogy a Zala-folyó vízvűjtő területén nagyarányú erdőirtások kezdődtek. Ennek oka részben az volt, hogy a török megszállás miatt elpusztult, s újra telepített lakosságnak termőföldre volt szüksége, részben pedig a mértéktelen hamuzsírfőzés, faszénégetés miatt egész erdőrészeket taroltak le. Az így lekopasztott domboldalokról az eső a föllazított talajt egyenesen a patakokba mosta, s azok folyúilemlett hordalékukat a mélyebben fekvő Kis-Balaton területén rakták le.

Az erdők kipusztítása nemcsak a Kis-Balaton életébe hozott változást, hanem a parasztokéba is. Igaz, hogy a földesurak a fák eladásából komoly jövedelemhez jutottak, de idővel rájöttek, hogy a megmaradt erdeiket óvniuk kell. A 18. század második felében Európa-szerte és nálunk is országos rendelkezések születtek az erdő védelmében – 1791-ben pedig az első erdőtörvény –, de egyes földesurak még külön szabályozást is bevezettek. Megszüntették a parasztok szabad favágási jogát, és arra serkentették őket, hogy házaikat ne fából, hanem „tömésből vagy fetske rakásból tsinálják... födeleiket zsupp földél alá vegyék...”, mert az uraság – jelen esetben Széchenyi Ferenc – csak kivételesen és pénzért adott fát.

De kitiltották a falvak marhacsordáit a közös legelőkről, a disznókat az erdőből, pedig a kukoricatermesztés meghonosodásáig a sertéshízalás legfontosabb kelléke a makk volt. Ezentúl csak fizetség fejében vehették mindezt igénybe. Gyengébb makktermő években még ettől is elestek, mert az uradalom jobban járt, ha egyösszegért bérbe adta erdeit a Szlavóniából a budai vásárra hajtott sertéskondáknak.

Az uradalom birtokában lévő, s így szintén csak fizetségért használható Kis-Balaton – a *berék* – bokros, fás részei és a kiemelkedő szigetek jelentették a megszorult jobbágyok számára a kiutat. Ez a kiút korántsem volt egyszerű, mert a láp ugyan romantikus világ volt a romantikus képzelet számára, de küzdelemre készítő, nehezen kiismerhető, örökké változó valóság a partján élő embereknek.

Folyton birkóztak egymással: hol az egyik győzött, hol a másik. Néha az ember dézsmálta meg a lápot, elvette a halát, madarát, szénáját, gyékényét, hol a láp tréfálta meg az embert, amint alattomos lassúsággal megindult, hátán a lekaszált, boglyába gyűjtött szénával, hogy egy másik határban megállva megajándékozzon másokat, perpatvart, háborúságot szítva a szomszédos települések között, ahogy azt egy 1770-ből származó határper megörökítette.

A láp sok veszélyt rejtett, és csak az merészkedhetett oda, aki jól ismerte. Aki viszont jól ismerte, az tudta, hogy csak óvatosan, nagy körültekintéssel közelkedhet rajta.

Soha nem indultak el a hosszú nyelű, alul villásan elágazó lápi bot nélkül. Ezzel tapogatták ki a következő lépés biztonságos helyét. A nyílt vízen az egyfából vájt bödönhajóval keltek át, amelynek neves készítői a vörsiek voltak. Szakértelmükről a Balaton néprajzának fiatalon elhunyt nagy kutatója, Jankó János is elismeréssel írt.

Télen a befagyott vízen bátorosabb volt a járás – ilyenkor szállították haza a szénát –, de jól tudták, hogy vannak vékonykérű jegek, és soha be nem fagyó kutak, s aki ilyenre lépett, azt a láp magához ölelte, s lehúzta a mélybe. Elképzelhetjük, hogy milyen körülményes lehetett az állatokat kivinni a Kis-Balaton szi-

geteire! Különösen a zalai oldalon. Itt csak a mocsáron átgázolni képes marhákat lehetett odajuttatni.

A 18. századtól egészen a 20. század közepéig a nagy állattartás jelentette a parasztság számára a legfőbb értéket. Igavonóként, tej- és húszállatként egyaránt hasznát vették. Ráadásul a szürke magyar ökör keresett áru volt a pesti vásáron. Erős szervezete jól tűrte az időjárás viszontagságait, ezért már kora tavasztól – úgy március elején – kicsapták a csordát valamelyik szigetre, s majd csak november végén terelték haza. A később meghonosított kényesebb természetű svájci marhákat április végénél, május elejénél korábban nem lehetett kiverni a berekbe. Néha kompon szállították át őket a hóolvadástartól és a tavaszi esőzéstől áradó lápon, legtöbbször azonban, embernek, állatnak egyaránt lábbal kellett átkelnie a hideg ingoványon.

Takács Lajos, a Kis-Balaton kútúnő krónikusa találkozott még Vörsön és Zalavárott olyan idős pásztorokkal, akik a század elején számtalanszor átvezették a csordát a szigetre.

A tapasztalt pásztor már jó előre készült e próbátételre. A vezérnek kiszemelt szarvasmarhát magához szoktatta, s mikor elérkezett az átkelés ideje, az állat nyakába kolompot akasztott és kötelet kötött. Maga is pórere vetkőzve, egyik kezében a lápi bottal, a másikban a vezérállat kötelével elől kereste az úttalan utat, s

maga után húzta, vezette a kolompos marhát, utánuk lá-balt, úszott, süppedezett a csorda, amelyet hátul a pásztorok és a kutyák ösztökéltek és tartottak egybe. Csónakba rakott ruhájukkal, élelmükkel és a kintlakáshoz szükséges felszereléssel egyik pászortársuk vezetett a szálláshely felé.

Tavasztól késő őszig kint tanyáztak a szigeten a pásztorok alkalmi nád-, vagy félig a földbe sülyesztett, esetleg fából készített kunyhóikban. A víz rabtartóként állta útjukat, s csak akkor szabadultak egy-két napra, ha élelemért ment valaki közülük a faluba.

Noha a szigetről nem tudtak elkóborolni az állatok, a pásztorok mégis állandóan résen álltak, hiszen a berekben nem csak vízimadarak fészkeltek, és ártatlan vadállomány élt, hanem a múlt században még farkasok is tanyáztak, s ha éberségük alábbhagyott, megtámadták az állatokat. (Az utolsó balatoni nádi farkast Nusszer Lajos tanító lőtte le 1936-ban.)

Minden nehézség ellenére a pásztorok szerették a szigetek legelőit, ahol az állatokat szabadjára engedhették, nem tettek kárt a termésben, mint a szántóföldek közelében fekvő réteken.

A pásztor mégsem lehetett egészen nyugodt. Ha gazdag volt is a fű, nyugodt a legelésző gulya, szép az idő, akkor még mindig számíthatott tolvajokra (számos betyár, törvény elől menekülő rabló kódorgott a

Hruska Gyula felvétele (1910., Balatoni Múzeum)

Hruska Gyula felvétele (1906., Balatoni Múzeum)

berekben), vagy éppen egy pásztortársára, akivel összekülönbözött, és az rosszban törte a fejét.

A néprajzi szakirodalom számon tartja a természetfölötti képességgel rendelkező *tudós pásztorokat* és a róluk szóló történeteket. Ők olyan tettekre voltak képesek, amellyel nem csak a többi pásztor csodálatát és elismerését vívták ki, de egyúttal a félelmét is. Senki sem mert vitába szállni velük. Kisebb-nagyobb praktikákhoz azonban csaknem minden pásztor értett.

Egy ilyen esetet mesélt el nekem egy vörsi pásztor fia, Zsiborás István:

„A 30-as évek végén, úgy 8-9 évesen minden nap kijárt az apjához a Diás-szigetre, aki ott legeltette a falu csordáját. Délben ebédet vitt neki, a délutánt s az éjjelt kint töltötte vele. Reggel az apja megfejte saját teheneit, és a gyereket a friss tejjel hazaküldte. Szerették az állatok ezt a helyet. Miután már a második kaszálás szénáját – a *sarjúszenát* – is hazavitték a gazdák, s kinótt a friss, gyenge *fattyúsarjú*, a pásztorok akkor szállták meg a szabaddá vált kaszálókat. A 30-as években persze már más volt a szigeti átkelés, mint akár egy-két évtizeddel korábban. A vizenyős részeket levezetőárok, töltések, hidak tették járhatóvá, nem kellett a mocsárral, emberre és állatra tapadó piócákkal küszködniük.

Ha a természet békén hagyta őket, akkor más oldalról kapták a támadást. Mert a pásztorok rátarti em-

berek voltak, és nem hagyták az igazukat. Versengtek egymással is, hogy ki ért jobban az állatgyógyászathoz, ki tud szebben faragni vagy furulyázni, egyszóval vetelkedni való akadt mindig.

A fiú apja is egyszer összekülönbözött a Csacska Csana nevű »marcona képű« pásztoemberrel, aki akkoriban szintén Vörsön pásztorkodott, és igen *tudálkos embernek* tartották. Csacska Csana – akinek igazi nevét talán nem is tudták – megfenyegette a pásztor: »Na megájj, te Zsiborás, eccer elfuttatom a te gulyádat! – Hát próbádd meg, futtasd meg, ha tudod! Az én gulyámat még nem futtatta e senki! – Na megá, várj csak, majd számolunk!«

Teltek múltak a hónapok, egyszer érezte az apám, hogy valami készül, mer valahunnajd egy idegen szag gyün. Az állatok fölkapták a fejüket és szimatoltak. De apám beszélt a gulyának, *körbe járta őket*, és akkor megnyugodva legeltek tovább. Akkor má sejtette, hogy Csacska Csana készül valamire. De csönd vót.

Egyik délután apám szól a bojtárgyának, hogy te fiam, átmegyek a Sági Palihoz, mer hallom a kolomp tyáru, hogy itt van a közelben. Átmegyek hozzá, mer beszédem van vele. – Mennyen csak, megleszek velük jól – intett fejével az állatok felé. Átvezett a Zalán, s elkezdének beszélgetni a Pali bácsival. Egyszer csak apám fállkapja a fejét, hallgat. A kolomp nem úgy szól,

ahogy a legelő marha kongatja. Itt valami baj van! Te Pali, nekem gyorsan mennem köll, mer a gulyám fut. (Mer nagyon ismerték a kolomp hangját. A kolomp szaváról tudták, hogy a gulya legel, ballag vagy fut.). Ez a Csacska Csana valamit mesterkedik. Gyorsan át a Zalán, föl a töltésre, s látja ám, hogy a gulya rohan, egyenesen a Pogán (Pogány)-szigetre vették az iránt, és a nyári akó előtt megátak. Minden darab ott át az akó előtt.

Kérdezték is a másik pásztorok, hogy miért éppen ott ának és nem mennek odább? Ennek oka van – mondta apám nyomatékosan. Innend a marhák el nem mennek, elfuttatni sem tuggya senki. Nekem karámom nincs, de az én gulyám mindig itt van, együtt. Vagy akárhun vannak, ide gyűnnek vissza. (Még az apja, az én öregapám, aki szintén tudálékos volt, ásott el oda valamit, ami összetartotta a gulyát. Se apám, se én nem tudjuk, hogy mit, de annak ereje volt.)

Mer van ám olyan szer, amivel el lehet futtatni a gulyát. Apám ismerte, de ő soha nem tett ilyent. Vótak olyan gulyák, amelyeket úgy szétszalasztott a pásztor haragosa, hogy hetekig kerestették és szedték össze az elbitangolt állatokat.

A gulyaszélesztő szerbe a farkas szórit is belekerik, és aztán az egészet elégetik. Megvárják a megfelelő szelet, akkor égetik el. Mer a jószág mindig a szél ellen legel, sohase szél után, az orra szél ellen van, így kap szimatot. A pásztor ezt tudja. Aki meg akarja szélesztzeni más gulyáját, megvárja az alkalmas szelet, hogy a füst a jószág felé szálljon, mer az megéri és megvadul.

Apám odaért a Pogán-szigetre, *körüljárta a gulyát*, beszét hozzájuk, és visszahajtotta őket ugyanoda, ahunnajd elszaladtak. És nyugodtan legetek tovább.

A Csacska Csana sohase fogadta (vállalta) el, de mindenki tudta, hogy ő volt a tettes.”

De honnan szereztek farkasszórt – kérdeztem. – Valamikor volt a berekben réti farkas, válaszolt Zsiborás István, aki apja nyomdokaiba lépve szintén pásztorokodott, amíg volt mit őrizni a faluban.

Nemcsak a rosszindulat tett kárt az állatokban, de időnként a természet sem kímélte őket. Hirtelen támadt viharoktól megrémülve a mocsárba vagy a pusztulásba rohantak. Ilyenkor az ember és a kutya megfeszítve hadakozott a százfélé szaladó csordával, hogy

mentse, ami menthető. Hogyne lett volna szükségük arra, hogy higgyenek a biztonságot nyújtó, csordát összetartó, nagyhatású szerekben, és saját belső erejükben. Hiszen a vörsei pásztor azért járta körül minden alkalommal az állatokat, hogy búvös körbe zárja őket, amelyen nem tud áthatolni a rontás, miközben szavival megnyugtatta a fölzaklatott állatokat.

De ha szép volt az idő, a pásztor is örült. Madártojást szedett, nyulat fogott, halászott, így tette változatossá a mindennapok egyhangúságát. A legelésző állatok mellett előkerült a furulya, hogy hangjával megtöltse a berki csendet. Máskor a *bizsókokat* – vagyis a faragó késeket – vették elő a tarisznyából, s a berki

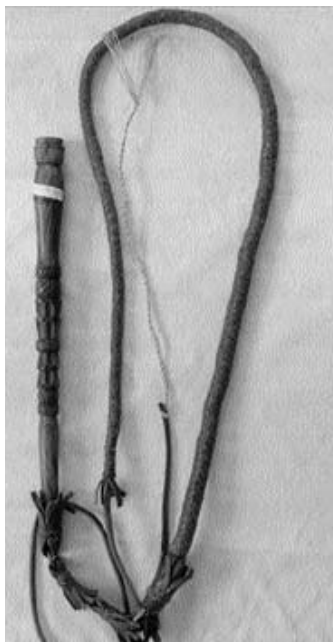
Ivócsanak

fákból tükrösöket, só- és borotvatartókat, szép mángorlókat, botokat és még százfélé apróságot faragtak ajándékba vagy megrendelésre. A század első évtizedeiben a pásztorfeleségek egy-egy fejkosárnyi faragással elindultak a keszthelyi piacra, vagy a vásárra, hogy eladják a szép tárgyakat a városiaknak és az üdülővendégeknek. Az előbb emlegetett mesélő, Zsiborás István családjában is faragtak, különösen nagybátyja tehetségét emlegeti hozzátéve, hogy tőle örökölte faragó hajlamát. Egykor a legelőkön az állatok mellett készítette első munkáit. Ma népi iparművész.

Borotvatartó

Ő avat be minket az elmaradhatatlan őrzőszerszám, a karikásostor készítésébe is, ami igencsak régies bőrkikészítési elemeket őrzött meg.

Karikásostor

ték, késsel lekotorták a szőrt, ami annyira lemaródott, hogy szinte magától levált a bőrről. Az így megtisztított bőrt alaposan megmosták, hogy az utolsó hamuszem is kimenjen belőle, majd 2:1 arányban timsó és konyhasó keverékével jól behintették. Ismét összezsavarták és 24 óra elteltével megint megmosták, s a bőrön maradt húst késsel lefaragták. Ezután kiterítették, és lassan megszáritották. Őrzéskor mindig magukkal vitték, és állandóan húzkodták, hogy össze ne ugorjon a száradástól, és kézzel puhára dörzsölték, morzsolták – ugyanúgy, ahogy honfoglaló elődeink is tették. A száraz és puha bőrt éles késsel 3–4 mm-es csíkokra vágták, de körbe-körbe, hogy minél hosszabb legyen, mert a fonás közben a görbülete úgyis kinyúlik. Az ostor hosszúságánál másfélszer hosszabb csíkok kellenek, mert a fonás sokat fölvesz. Az ostort 6-8 százból kocka- vagy zabszem fonással készítették. Hogy az ostor szép egyenletesen vékonyodjon a vége felé, fokozatosan elhagytak 2-2 szálat, majd bekötötték a végét. Ehhez erősítették a *sodrott sudarat*. Régen a sudarat a ló sörényéből vagy a farkából fonták. Előbbi puhább, az utóbbi keményebb volt, de mindegyik

csipősebb, mint a mostanság használt rafia. A karikás nyelét alkar hosszúságúra – kb. 35 cm-re – faragták. Szépen kicifrázták, ólommal kiöntötték a kimélyített mintákat. Nem részletezem az ostorszíj rendkívül praktikus felerősítési módját, hogy az mindenfelé foroghasson, ha a pásztor megpörgeti. Elég legyen annyi, hogy az ostornak olyan hosszúnak kellett lennie, hogy használaton kívül a pásztor a nyélhez kötve – hurkosan – a nyakába akaszthassa, s egy mozdulattal levehesse, ha a szűkség úgy kívánja.”

A középkorban Európa-szerte híres és keresett volt a magyar bőr. (Gáborján Alice szép tanulmányt írt e témáról.) Kitűnő minőségét a kikészítési módjának köszönhetette. Amíg a nyugati mesterek hónapokig, sőt évekig eltartó cserzéssel dolgozták ki a bőrt, addig a magyarok rövid idő alatt (2–4 hét) ásványi anyagokkal végezték el azt. A bőrt késsel szőrtelenítették, timsó és konyhasó keverékével szórták be, majd faggyúval átitatták, hogy vízhatlan legyen. A szőrtövek a bőrben maradtak, emiatt a bőr sűrű és erős lett, szakítószilárdsága a nyersbőréhez volt hasonló, szemben a cservasas bőrrökkel.

Ma már a karikásokat is legtöbbször műbőrből fonják, és lakásdíszként használják.

A falvakban régóta nincs kihajtani való állatállomány, ezért szinte eltűntek a hagyományos pásztoridinasztiák, s velük együtt az évszázadokon át megőrzött, nemzedékről nemzedékre szálló tudás is. Pedig, ha meggondoljuk e tudás által indulhattunk időutazásra, és úrhajó helyett elég volt egy karikásostor, hogy segítségével visszarepüljünk a középkoron át a honfoglalásig.

Irodalom

- Jankó János: A Balaton-melléki lakosság néprajza. Bp., 1902.
 Erdész Sándor: Tudós pásztorok a folklórbán. In: Jóska András: Múzeum Évkönyve, 1997–98.
 Gáborján Alice: Magyar bőr. A bőrök kikészítése. In: Magyar Néprajz III. Bp., 1991.
 Paládi-Kovács Attila: A magyar parasztság rétgazdálkodása. Bp., 1979.
 Petánovics Katalin: A láp világa (In: A Duna menti népek hagyományos műveltsége). Bp., 1991.
 Takács Lajos: A Kis-Balaton és környéke. Kaposvár, 1978.